

ANDRIES STERNHEIM

(1890-1944)

Bertus Mulder

Andries Sternheim

(1890-1944)

Vergeten binnen de Frankfurter Schule

Noordboek

INHOUD

INLEIDING:	
BIJ EEN NIEUW BOEK OVER ANDRIES STERNHEIM	9
Financiën	14
Actualiteit	16
1 DIAMANTBEWERKER	19
Voorouders	19
Een gebroken gezin	22
Diamantbewerker	27
Werking van de ANDB	31
Vriendenkring	37
Socialisme	41
2 HET TANDEM ANDRIES STERNHEIM	49
Wereldoorlog	50
Landsverdediging?	54
Reorganisatie van de partij	59
Nationale ontwikkelingen	60
Het primaat van de klassenstrijd	64
Japan	67
Volkerenbond en Wereldvrede	71
Arbeidsgemeenschap	78
3 HET INTERNATIONAAL VERBOND	
VAN VAKVERENIGINGEN	81
Internationaal werk	86
IVV	87
Interne organisatie	94
Het fundament van de arbeidersbeweging	98
Crisis in het IVV	104
Reorganisatie van het IVV	109
Samenvattend	111

4	AMSTERDAM EN MOSKOU	113
	Afwijzing	116
	Herziening	120
	Achtergronden	128
	Communistische vakbondspolitiek	131
	Verdeeldheid in het ivv	134
	Communisten in Europa	139
5	RATIONALISATIE EN PROTECTIONISME	143
	Protectionisme	144
	Onderzoek naar arbeidstijd	148
	Loondaling?	152
	Modernisering	156
	Economisch program van het ivv	159
	De zware industrie	165
	Internationaal crisisprogram	169
	Uitweiding: het werkgelegenheidsprogram van de Duitse vakbeweging – het WT B-plan	172
	Sollicitant	176
6	STERNHEIMS PLEK BINNEN HET INSTITUT FÜR SOZIALFORSCHUNG	183
	Institut für Sozialforschung	188
	Sternheims positie	197
	De trektocht van het Institut	203
	Crisissfeer in Europa	212
	Adorno	216
	Antisemitisme	219
7	DEMOCRATISERING VAN GEZINSVERHOUDINGEN	223
	Vooronderzoek	225
	Voorgeschiedenis van <i>Studien über Autorität und Familie</i>	231
	Ontwikkeling van het gezin	234
	Disciplineren of ontplooiing	243
	Het gezinsonderzoek	248
	Autorität und Familie	251
	Conclusie	259
8	STRIJD OM DE VRJE TIJD EN DE 'KRITISCHE THEORIE'	263
	Reorganisatie	264
	Beïnvloeding van het klassenbewustzijn	267

Het handboek	271
Betekenis van de vrije tijd	273
Opzet handboek	276
Gebruik van de vrije tijd	280
Beperking van arbeidstijd	283
Arbeidersontwikkeling	285
Vrije tijd in de totalitaire staten	289
Beoordeling	292
Kritiek op de kritische theorie	294
Conclusie	299
9 DUBBELZINNIGHEID ALS STRATEGIE	301
De financiële situatie van het Institut	302
De verhouding met het Institut	311
Nationaalsocialisme en democratie	321
Antisemitisme	326
Leonard	330
Werk en ontslag; de laatste brief aan Horkheimer	331
Sternheims positie	333
10 VAN AMSTERDAM NAAR AUSCHWITZ	335
Bezetting	342
Vervolging	349
Ondergedoken	356
Opgepakt en afgevoerd	364
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	373
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	397
REGISTER	399

INLEIDING

Bij een nieuw boek over Andries Sternheim

In 1991 promoveerde ik in Groningen bij Lolle Nauta op *Andries Sternheim, een Nederlandse vakbondsman in de Frankfurter Schule*. Dat boek was het resultaat van naarstig archiefonderzoek en gesprekken met mensen die Sternheim nog persoonlijk hadden gekend. Het was voor iemand van buiten de academische wereld een avontuur: het schrijven van een biografie over iemand die volkomen vergeten leek. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw was er in de historische literatuur in Nederland geen verwijzing naar Sternheim te vinden. Hij ontbrak op de lijst die de redactie van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* in 1983 publiceerde. Hij viel buiten de kaders van de nationaal gerichte geschiedschrijving van de Nederlandse sociaaldemocratische beweging.

De directe aanleiding om me met hem bezig te houden, kwam van een enkele vermelding in Martin Jay's *The Dialectical Imagination* (1973), in 1977 in het Nederlands vertaald als *De dialectische verbeelding*. Daarin werd hij opgevoerd als een uit Nederland afkomstige vakbondsman die hoofd werd van de Geneefse nevenvestiging van het Institut für Sozialforschung. Sternheim: wat was dat voor een man? Hoe kwam hij daar terecht? Hoe verging het hem nadien? Raadpleging van mijn boekenkast leverde op dat Sternheim regelmatig publiceerde in het wetenschappelijk maandblad van de SDAP, *De Socialistische Gids*, in 1916 in het sociaaldemocratische maandschrift *De Nieuwe Tijd*, en in de eerste jaargangen van *Socialisme & Democratie*.

Er waren meer mensen in Sternheim geïnteresseerd; een tijdlang hadden Luchien Karsten, Theo Beckers en ik het plan gezamenlijk over Stern-

heim te schrijven. Karsten en Beckers kregen het druk toen ze hoogleraar werden in respectievelijk Groningen en Tilburg. Ik heb toen beloofd onze gemeenschappelijke studie af te ronden.

Daarbij kreeg ik te maken met de gebrekkigheid van de archieven. In het zicht van de Tweede Wereldoorlog is veel archiefmateriaal opgeruimd. Dat geldt voor het archief van *De Socialistische Gids*, dat van *De Toorts*, het maandblad van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, en dat van *Onze Gids*, het kaderblad van de Algemeene Nederlandsche Metaalbewerdersbond. En mij staat nog heel helder voor ogen hoe Sternheims nicht Yvonne Berkhemer-de Swarte ons in Almen de plaats aanwees waar na het overlijden van Jo de Swarte de correspondentie met Andries Sternheim was verbrand. Het ontbreken van die correspondentie is een groot gemis. In zijn oorlogsdagboek noemt Sternheim het gezin van Jo de Swarte ‘onze beste, intiemste vrienden’, die alle liefde en leed in een lange reeks van jaren met hen deelden:

‘Voor de vrienden, het gezin dat ik hier bedoel, bestond en bestaat een vriendschapsgevoel, dat slechts eenmaal in een leven wordt bereikt. Het toevallige feit dat we ook nog door familiebanden met elkaar waren verbonden, speelde hier slechts een ondergeschikte rol. We hadden een groot deel van onze wederwaardigheden samen beleefd en er waren geen gebeurtenissen van enig belang bij een onzer, of de anderen voelden zich daarbij betrokken. In dagen van leed steunden wij elkaar, in dagen van vreugde voelen wij ons even innig verbonden. Karakterverschillen die de verhouding een ogenblik konden ondermijnen, voerden nimmer tot een breuk tussen ons.’¹

Van correspondentie tussen Sternheim en diens levenslange vriend Bob van Gelderen is evenmin iets overgebleven. Het bleek desondanks mogelijk op basis van vele kleine brokjes informatie een overzicht samen te stellen van de werkzaamheden van Andries Sternheim.

Sternheim was diamantbewerker geweest en bleek te hebben gewerkt bij het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV). In de jaren tachtig was nog geen overzichtswerk over die organisatie beschikbaar. In die lacune is later voorzien door de publicatie van Geert van Goethem,

¹ Beckers en Mulder (2023), p. 192.

De Internationale van Amsterdam (2003).² Maar daarin ligt echter alle nadruk, zoals Van Goethem schrijft, op de ‘zeer kleine kring’ van voorzitter, vicevoorzitter en secretarissen van het IVV, met daarin een heldenrol voor Walter Citrine, voorzitter van 1928 tot 1945. In die studie brengt Sternheim het niet verder dan twee vermeldingen in het notenapparaat. Wat ontbreekt, is een nauwgezette reconstructie van de IVV-organisatie.

In dat kader heb ik de rol van Sternheim binnen het IVV over de periode 1921-1931 kunnen omlijnen. Zijn geopolitieke opvattingen, zijn opvattingen over de Volkenbond en het internationaal optreden van de vakbeweging zijn nog steeds van belang. Hij droeg bij aan het formuleren van een anticrisisprogram in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het IVV-archief bij het IISG in Amsterdam beperkt zich tot officiële documenten. Ik ben indertijd samen met mijn vrouw in vakantietijd op pad gegaan om de lacunes in de archieven op te vullen bij organisaties die buiten het bereik van de nazis’s waren gebleven: de TUC in Londen, de Zweede vakcentrale LO in Stockholm, bij het ILO in Genève en door het consulteren van het archief van IVV-secretaris Johann Sassenbach bij de DGB in Düsseldorf. Maar bovenal: we wisten in Amsterdam vroegere medewerkers en secretaresses van het IVV op te sporen. Zo lukte het – wat mijn beoogde promotor Fr. de Jong Edz. hogelijk waardeerde – een schets te geven van de interne organisatie van het IVV. Want die ambtelijke organisatie zorgde bij alle wisselingen van de wacht in de leiding voor continuïteit door te werken aan de onderlinge afstemming tussen vakcentrales ten behoeve van de inbreng van de IVV-delegatie in de periodieke vergaderingen van de Internationaal Arbeidsorganisatie in Genève.

Sternheims positie binnen het Institut für Sozialforschung is onderbelicht, door de excentrische rol die Genève speelde in dat Institut, doordat Nederlandstalige publicaties van Sternheim buiten het bereik van onderzoekers van de Frankfurter Schule vielen, én door de filosofische wending die het Institut maakte, van ‘interdisciplinair materialisme’ naar de ‘kritische theorie’. Ik was en ben ervan overtuigd dat de persoon van Andries Sternheim en zijn benadering van maatschappelijke en politieke vraagstukken van grote betekenis zijn voor de geschiedschrijving van de sociaaldemocratie, het Interbellum, en van die van de Frankfurter Schule. Toen in 2011 gewezen werd op het ‘democratisch tekort’ van de

² Geert van Goethem, *De Internationale van Amsterdam. De wereld van het Internationaal Vakverbond (IVV) 1913-1945*, Antwerpen/Gent, 2003.

Frankfurter Schule nam uitgerekend de Nederlander Sternheim hierin een uitzonderingspositie in.³

Deze nieuwe studie van Sternheim is in zekere zin een actualisering. Mijn proefschrift was gebaseerd op de stand van zaken van het wetenschappelijk onderzoek in de jaren tachtig. Ik heb geprobeerd gegevens opnieuw te checken, recente literatuur te verwerken, en nieuw ontsloten archiefmateriaal op te nemen. Deze studie bood mij vooral ook de gelegenheid de persoon van Andries Sternheim helderder neer te zetten. Daarbij ben ik sterk geholpen door het profiel van de hand van zijn voormalige chef bij het Amsterdamse Gemeentelijk Werkloosheidsfonds, J.C. van Dam, waar Piet de Rooy mij op attendeerde.⁴

De digitale ontwikkeling was daarbij ook behulpzaam. In het Nederlandse taalgebied vormde de ontsluiting van dagbladen en tijdschriften via *Delpher* een nieuwe toegang tot berichten over en activiteiten van Andries Sternheim. Zijn vertrek uit Amsterdam naar Genève was in 1931 nieuws in de sociaaldemocratisch pers. Zijn terugkeer naar Nederland in 1938 was opnieuw landelijk nieuws, nu ook voor het liberale *Algemeen Handelsblad*. Wat ook hielp, was de digitale ontsluiting van archieven. Dat geldt voor het IISG in Amsterdam, het Stadsarchief Amsterdam, het Nationaal Archief in Den Haag, en ook voor het Horkheimer-archief in de Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg te Frankfurt, waar de correspondentie tussen Horkheimer en Sternheim bewaard wordt onder Na1 596 en 597. Nieuw archiefonderzoek maakte het ook mogelijk te komen tot een nieuwe reconstructie van de onderduikperiode van Sternheim in de Tweede Wereldoorlog. Dat leidde intussen tot de publicatie, samen met Theo Beckers, van *Balling in eigen land. Het oorlogsdagboek van Andries Sternheim* (2023).

Andries Sternheim is voor mij een van die sociaaldemocraten die niet bogen voor de druk van de omstandigheden en het daarbij horende pessimisme dat de jaren dertig kenmerkte, zoals verwoord in *De afdaling in de Hel* (2015). Dat is de titel van het boek van Ian Kershaw over het Europa van 1914 tot en met 1949, een periode die zich kenmerkte door een lange, aanhoudende crisis van het kapitalisme, een acuut klassenconflict, een explosieve verspreiding van etnisch-racistisch nationalisme en verbit-

3 John Abromeit, *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*, Cambridge, 2011, p. 175.

4 J.C. van Dam, *Sociaal Logboek 1900-1960, spiegel van vooruitgang*, Amsterdam, 1960.

terde en onverzoenlijke territoriale herzieningseisen. Het bijzondere is dat we intussen opnieuw te maken hebben met economische problemen (versterkt door een ecologische crisis), met handelsoorlogen en een hernieuwde opkomst van protectionisme, en met imperialisme en oorlogsdreiging en opnieuw optredend rechts-radicalisme. De thematiek waar Sternheim mee te maken had, is van een verrassende actualiteit.

Andries Sternheim groeide op met de studies van Sidney en Beatrice Webb, waarin de nadruk ligt op de zelfstandige ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de vorm van de vakbeweging. Die studies werden vertaald door Henri Polak. De omvangrijke studie van Salvador Bloemgarten (1993) over Polak, de voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB), bood alle mogelijkheden om het profiel van Sternheims leermeester aan te scherpen.⁵ De actualisering dwong me ook om beter na te gaan wat de vooronderstellingen waren die ten grondslag lagen aan het optreden van de sociaaldemocratie. Karl Korsch legde in 1923 de vinger bij de Kautskyaanse opvatting – overgenomen door Lenin – dat het revolutionair gestemde burgerlijke intellectuelen waren die moesten zorgen voor het socialistisch bewustzijn in de arbeidersbeweging. Die opvatting werd naar het oordeel van dezelfde intellectuelen versterkt door de invoering van het tayloristische arbeidssysteem. Zowel Georgy Lukács als Hendrik de Man gebruikten dat om afstand te nemen van de concrete, sociaaldemocratische, reformistische arbeidersbeweging. Die bleef immers hangen in materiële belangenstrijd en was dus onderdeel van het kapitalisme. En dat verhaal werd, met de overgang van het ‘interdisciplinair materialisme’ naar de ‘kritische theorie’, in de jaren dertig overgenomen door de Frankfurter Schule: het ‘proletariaat’ werd afgeschreven en de vakbeweging werd gezien als verlengstuk van de bestaande orde. Arbeidsverhoudingen raakten uit zicht.

Het is heel opmerkelijk dat Axel Honneth, van 2001 tot 2018 opvolger van Jürgen Habermas als directeur van het Institut für Sozialforschung, nu terugkomt op het centrale belang van arbeid.⁶ Hoe graag men ook wil dat alle burgers zich actief betonen in politieke discussies, de werkelijkheid ziet er anders uit, betoogt hij. Door dagelijks vele uren achter elkaar te moeten werken, is het de ondergeschikte, onderbetaalde en overbelaste werknemer vrijwel onmogelijk een rol te spelen als autonome deelnemer

⁵ Salvador Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat 1863-1942*, 's-Gravenhage, 1993.

⁶ Axel Honneth, *Der arbeitende Souverän*, Berlin, 2023.

in democratische meningsvorming. ‘Es gehört zu den grössten Mängeln fast aller Theorien der Demokratie, mit grosser Hartnäckigkeit immer wieder zu vergessen, dass die meisten Mitglieder des von ihnen lauthals beschworenen Souveräns stets auch arbeitende Subjekte sind,’ schrijft hij in *Der arbeitende Souverän* (2023). Hij wijst op de nieuwe, perverse combinatie van neoliberale flexibilisering van arbeid en digitalisering van het arbeidsproces. Het tayloristische arbeidsconcept werd geactualiseerd en uitgebreid naar nieuwe arbeidsdomeinen, leidend tot een ‘arbeidsrechtelijke Strukturwandel’.

En in zijn biografie *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School* (2011) trekt John Abromeit de conclusie dat niet de Horkheimer van de nieuw beleden ‘kritische theorie’, maar die van de periode van het interdisciplinair materialisme de meeste aanknopingspunten biedt voor een kritische theorie van de eenentwintigste eeuw.⁷ En dat onderstreept het belang van Sternheims *inhoudelijke* bijdrage aan de Frankfurter Schule, die zijn uitgangspunt vond in de wisselwerking en doorwerking van klasseverhoudingen op gezinsrelaties en de besteding van de vrije tijd.

Financiën

Een extra aanleiding tot deze hernieuwde studie was mijn onderzoek naar de financiële situatie van het Institut für Sozialforschung. De leiding van het Institut berichtte eind jaren dertig dat het er financieel slecht voor stond. Ze zag daarin aanleiding Sternheim vanuit Genève naar Amsterdam terug te sturen en zijn inkomen doelbewust en gefaseerd terug te schroeven. Hoewel hij had aangegeven hieraan mee te willen werken, werd hij niet geholpen elders in de wereld een nieuwe start te maken. Dat staat haaks op de voorstelling van zaken in Martin Jay’s *De dialectische verbeelding*. In mijn dissertatie van 1991 verwijs ik precies één keer naar het financiële centrum van het Institut für Sozialforschung, de in Rotterdam gevestigde Rotterdamsche Beheer- en Beleggingsmaatschappij ‘ROBEMA’. In augustus 1990 schreef ik een brief aan Fietje Kwaak, de voormalige secretaresse van ROBEMA. Het bejaardenhuis waarin ze verbleef, meldde dat mevrouw Kwaak niet meer in staat was deze te beantwoorden. Ze overleed op 5 oktober 1990. Contact met haar familie, in de

⁷ John Abromeit (2011), p. 425.

persoon van mr. Klaas Ate Keuning, leidde ertoe dat ik met het archief-Fietje Kwaak naar huis ging – een koffer met zes mappen en ordners.

Pas jaren later kon ik de resultaten publiceren van het onderzoek naar ROBEMA, over de transfer van het als ‘Joods’ gebrandmerkte Weil-kapitaal van Duitsland via Rotterdam naar Amerika. Het resulteerde in *De nazi's te slim af zijn. Sophie Louisa Kwaak en het kapitaal van de Frankfurter Schule* (2015). Het onderzoek leverde een overzicht op van de bittere strijd binnen de familie Weil over de financiële erfenis van Hermann Weil. Toen ik een aantal vragen voorlegde aan Mario Rapoport, auteur van *Bolchevique de salón. Vida de Felix J. Weil, el fundador argentino de la Escuela de Frankfurt* (2014), werd die mail beantwoord door Jeanette Erazo Heufelder, die tijdelijk in Argentinië verbleef voor onderzoek naar de Argentijnse jaren van Felix Weil, de financier van het Institut. Zij woonde toen in Berlijn. We ontvingen haar thuis en konden haar behulpzaam zijn door haar letterlijk het Kwaak-archief te laten zien. Haar studie resulteerde in *Der argentinische Krösus. Kleine Wirtschaftsgeschichte der Frankfurter Schule* (2017), waarin zij nader ingaat op de beleggings- en speculatiepolitiek van het Institut für Sozialforschung onder leiding van Friedrich Pollock. Dat is in de voorliggende studie verder onderzocht. De verrassende uitkomst is dat het Institut für Sozialforschung dankzij bijdragen van Anita en Felix Weil deze speculatieverliezen wist te neutraliseren. Het door Rolf Wiggershaus uitgewerkte onderscheid tussen ‘Interieur’ en ‘Exterieur’ wordt daarmee aangescherpt.

Heel blij ben ik met nieuwe, stimulerende contacten in het Duitse taalgebied. In 2021 kwam door actieve bemiddeling van Ulrich Fries bij Wallstein Verlag in Göttingen een Duitstalige editie uit van het boek over Fietje Kwaak. Fries, auteur van kritische artikelen over de Frankfurters, en Philipp Lenhard, biograaf van Friedrich Pollock, daagden me uit met het oog op een mogelijke Duitse editie mijn boek over Sternheim te actualiseren. Ik heb daar in 2018 en 2019 hard aan gewerkt, maar het bleef echter een voornemen. Andere studies hadden voorrang. Na de samenwerking met Theo Beckers bij de uitgave van Sternheims *Oorlogsdagboek* heb ik me voorgenomen alle nieuw verworven inzichten te verwerken in deze nieuwe studie.

Jarenlange correspondentie en uitwisseling van onderzoeksmateriaal met Ulrich Fries, het opnieuw raadplegen van het Horkheimer-archief in Frankfurt, mijn bezoek aan het Deutsches Exilarchiv (1933-1945) van de Deutsche Nationalbibliothek in Frankfurt, en het toesturen van onbenoemde documenten die betrekking hadden op *Studien über Autorität und*